

SLOVENSKO-ITALIJANSKI ODNOSI V AVSTRIJSKEM PRIMORJU V ŠESTDESETIH LETIH 19. STOLETJA

BRANKO MARUŠIČ

Razpravljanje o slovensko-italijanskih odnosih v Avstrijskem Primorju v šestdesetih letih sledi razpravi o razmerju med slovenskim in italijanskim političnim gibanjem v letih 1848—1849 v Trstu in Gorici.¹ Zaradi lažjega razumevanja je predhodna razprava prinesla nekaj statističnih podatkov o narodnosti strukturi, ki jih pa zdaj ne kaže ponavljati, saj se deset let kasneje razmerja niso mnogo menjala, čeravno lahko dvomimo v pristnost uradnih in poluradnih statističnih podatkov, ki jih poznamo tudi v šestdesetih letih. Za obdobje 1848—1849 smo ugotavljali, da je pri Italijanih v Trstu in Gorici (in seveda tudi v Istri) politično gibanje dovolj razvito, da pa so Slovenci (in Hrvati, če sem vključimo še Istro) še povsem na začetku. Med koncem štiridesetih let in šestdesetimi leti je presledek enega desetletja, ki je politično neaktivno in ga poznamo kot doba Bachovega absolutizma. To desetletje onemogoča politično dejavnost in zato je potreba po uvedbi ustavnega življenja politične pridobitve leta 1848 povsem na novo obnoviti in utemeljiti.

Avstrijsko Primorje, ki se je kot upravna enota ustalila z uvedbo ustavnega življenja, je imelo svoje upravno središče v Trstu (s cesarskim namestnikom) ter so ga sestavljala

le tri samostojne dežele: Goriško-Gradiščanska s svojim deželnim zborom v Gorici, samostojno mesto Trst z bližnjo okolico in svojim mestnim svetom, ki je imel istočasno funkcijo deželnega zbora, in končno Istra s svojim deželnim zborom v Poreču. Slovensko prebivalstvo je zelo kompaktno in z absolutno večino prebivalo na Goriško-Gradiščanskem, v Trstu so Slovenci predstavljali manjšino mestnega prebivalstva, zato pa so bili skoraj izključeni v mestni okolici, medtem ko je bila Istra naseljena po večini s Hrvati in nato Italijani, manj je bilo Slovencev, ki so prebivali v severnih predelih dežele. Spričo teh Slovencev pa seveda ne moremo preiti številčno dovolj močnih Slovencev na Beneškem. Omenila jih je tudi diskusija na sarajevskem srečanju jugoslovanskih in italijanskih zgodovinarjev,² saj so v okviru beneško-lombardskega kraljestva pripadali do leta 1866 še habsburški monarhiji.

Tematiko slovensko-italijanskih odnosov v »Avstrijskem Primorju« lahko obravnavamo v ozkih lokalnih okvirih, lahko pa ji damo širši mednarodni značaj, če nas taka obravnava ne zadovolji. Leto 1848 je »mednarodnost« slovensko-italijanskih razmerij v Primorju komaj nakazovalo; takrat se je namreč zedinjevanje Italije dejansko pričnelo,

Goriško okrajno glavarstvo je v treh jezikih predpisalo (15. 10. 1868) pot po kateri morajo udeleženci šempaskega tabora potovati skozi Gorico, da se ne bi kalil javni red in mir

Kundmachung. Im aus Nulch der Zonung des 18. Okt. Ratifikation... Die öffentliche Ruhe u. Ordnung... Das öffentliche Recht... Das öffentliche Recht... Das öffentliche Recht...

NOTIFICAZIONE. Onde mantenere in osservanza della suddetta... 1. Il passaggio delle soldate... 2. Coloro che arriveranno nella ferrovia... 3. Per le medesime vie... 4. Tutto l'entrata quanto... 5. E' vietato pure tutto...

OZVANILLO. Da se obratni javni mir i red v nedeljo dne 15. Oktobra... 1. Tudi vseh ljudi, ki pride... 2. Tudi vseh ljudi, ki pride... 3. Od tabora morajo... 4. Vhod in izhod... 5. Zastave morajo... Potpisniki privzeto... G. K. OKRAJNO GLAVARSTVO... P. I. C. K. namestnikovi svetniki... P. I. C.

107

da se je lahko italijanska država na začetku šestdesetih let tudi formalno pojavila. Mednarodnost primorskega problema se torej kaže v željah in zahtevah mlade italijanske države, da razširi svojo državno moč na vas področja, kjer žive Italijani, z druge strani pa je habsburška monarhija trdno vztrajala na svojih jadranskih pozicijah. Meje, ki naj bi jih na vzhodu doseglo italijansko zedinjenje, niso upoštevale narodnostno mešanega ozemlja, skratka obstoja Slovencev in Hrvatov.

Tu je seveda tičal tisti osnovni, a na različne načine prikazani konflikt med skorajda enotnim slovenskim gibanjem šestdesetih let na Primorskem ter italijanskim političnim delovanjem, ki pa seveda ni kot celota pristajalo na uradne in poluradne zahteve mlade italijanske države; primorskih Italijanov tedaj ne moremo izenačevati ali jih označevati z iredentisti. Mednarodni pomen se je zaostroval tudi kasnejša desetletja. Državno pripadnost dežel ob severovzhodnih obalah Jadranskega morja sta skušali rešiti prva in druga svetovna vojna in odmev teh nerešenih vprašanj je tudi sedanje osimsko obdobje.

Razmerja med slovanskima narodoma in italijanskim v avstrijskem Primorju imajo tudi svojo mednarodno razsežnost, ker se še najbolj konkretizira v odnosu med avstro-ogrsko monarhijo in kraljevino Italijo. Povezana pa so tudi najtesneje z načeli avstrijske politike na Primorskem. V italijanski historiografiji se je pogosto pojavljala teza, ki je bila povzeta po sodobnih političnih geslih, da pač na tem področju Avstrija podpira Slovence v boju proti Italijanom.³ Praksa pa je pokazala drugačno podobo razmer. V občasnih blažjih in ostrejših sporih med obema narodoma je vlada igrala vlogo usmerjevalca v korist neke splošne trenutne ali dolgoročne državne politike. Toda vsaj za čas, ki ga predstavljamo, je avstrijska politika kljub načelom ustave o enakopravnosti jezikov dajala prednost italijanskemu tudi zaradi njegove tradicionalne uporabe bodisi v uradnem življenju kot v šolstvu. Italijani so uživali prednosti tudi zaradi svojega socialnega položaja, ki jim je dajal v tedanjih nedemokratskih pogojih odločno moč vplivanja. Določena nihanja avstrijske primorske politike se kažejo v kasnejših desetletjih, ko postane politično gibanje primorskih Slovanov še močnejše in ko ima gibanje iredentizma agresivnejše oblike. Avstriji seveda italijanski iredentizem ni po volji, enako pa bi tudi večanje moči Slovanov ne ustrezalo splošnim državnim interesom. Italijanska historiogra-

fija je tak nenaden skok primorskih Slovanov iz politično nedejavne mase v razvito v razponu nekaj skromnih let pripisovala vladnim vplivom, premalo pa je ugotavljala, da sta to novo gibanje omogočala nova avstrijska ustavna zakonodaja in sam razvoj »nezgodovinskih« narodov, tako tudi Slovencev, iz katerih središča — Ljubljane — so tedaj pronicale akcije v tedanje slovenske dežele in tudi na Primorsko.

S tem v zvezi moramo kot prvo iztočnico jasno poudariti, da je gibanje primorskih Slovencev sestavni del političnega gibanja celotnega slovenskega naroda.⁴ Osnovne vidike gibanja, ki nima nobenih državnostvornih ali točneje separatističnih vzgibov, je nakazalo že leto 1848, in sicer zagotovitev enakopravnosti vsem tistim značilnostim, ki identificirajo narod, to je predvsem jezik in končno izrazito politična zahteva: združitev upravno razkosanega slovenskega ozemlja in naroda v enotno upravno telo. Primorskim Italijanom se, če njih položaj primerjamo Slovincem ni treba boriti za jezikovne pravice, aneksionistične težnje pa tudi niso pridobile neke splošne potrditve. Ta vsaj temeljna izhodišča političnega programa sta pri obeh primorskih narodih različna; vsaj še v 19. stoletju pri Slovincih ni teženj, ki bi skušale rušiti Avstrijo in iskati rešitev za slovensko samostojnost v neki bodoči državi južnih Slovanov. Čeravno ni torej izhodišč, ki bi enako temeljila, pa se izoblikuje medsebojna narodnostna borba. Pravzaprav so podobne borbe vodili Slovenci tudi v drugih svojih deželah, a uperjene so bile predvsem proti Nemcem, ki so pa bili državni narod. Na Primorskem je bilo drugače, ker je bil pač italijanski matični narod zunaj države, zato sta imela oba tu živeča naroda vsaj v primerjavi z Nemci enak položaj, če ne upoštevamo zgoraj omenjenih značilnosti, ki so Italijane ločile od Slovencev. Ko govorimo o gibanju primorskih Slovencev kot sestavnem delu ostale slovenske politične dejavnosti, pa soseščina z Italijani in gospodarske razmere ustvarjajo specifično. Specifičen položaj je tudi v posameznih primorskih deželah. Že samo pri narodnostnih razmerah ima Goriška svoje mesto v primeri s Trstom in končno z Istro. Pravzaprav je imela Goriško-Gradiščanska med tistimi slovenskimi deželami, kjer so živeli Slovenci, najjasneje določeno narodnostno mejo⁵ z izjemo deželnega glavnega mesta in deloma nekaterih naselij na področju, kjer se je slovenski gričevnati svet spuščal v romansko furlansko nižino.

Tudi v Avstrijskem Primorju se slovensko narodnostno gibanje kaže v dveh pojavnih

oblikah, in sicer v okviru novih demokratičnejših oblik državnega aparata (med te sodijo predvsem tristopenjska voljena predstavništva, kot so občinski sveti, deželni zbori in državni parlament) ter v okviru avtonomnih institucij slovenskega gibanja, ki so predvsem kulturna in politična društva, časniki in podobno. Za sama voljena predstavništva velja omeniti, da so njih pravice omejene in da so izvoljene na poseben način, ki je diskriminatorski v socialnem in etničnem pogledu. Slednje so pač Slovenci močnejše čutili od Italijanov, kar nam dokazuje položaj na Goriškem,⁶ kjer je dalo 2/3 deželnega prebivalstva slovenskega rodu 7 poslancev v deželni parlament v primerjavi z ostalo tretjino, ki jih je dala kar 13; 1 poslansko mesto pa je bilo pridržano za goriškega nadškofa. Tako diskriminacijo je deloma odpravila volilna reforma leta 1866, Slovenci pa večine v deželnem zboru niso nikoli dosegli. Drugače je bilo v Trstu, kjer je tržaška slovenska okolica mogla dati v mestni svet 6 svojih zastopnikov od celote 54 članov. Uveljavljanje slovenskih zastopnikov je v Trstu potekalo s predvolilno agitacijo,⁷ podobno kot v Istri, kjer je bilo leta 1861 od 30 članov poreškega zbora po en izvoljen Slovenec in Hrvat ter so virilni glasovi pripadali krškemu, poreškemu in tržaškemu škofu, ki so tedaj bili Hrvatje.⁸ Podobno sliko nam dajejo tudi druga predstavništva, kot so bili deželni šolski sveti, različne komisije pa deželni odbori, občinski sveti v narodnostno mešanih krajih itd. V okviru teh institucij se je odvijala tudi politična borba in soočanje vseh treh poglavitnih, na Primorskem bivažnih narodnosti.

Avtonomno slovensko gibanje na Primorskem v šestdesetih letih deluje po vzorih, ki jih je zastavilo leto 1848 ter na pobudah, ki prihajajo iz drugih slovenskih pokrajin, zlasti s Kranjskega. Leto 1848 je dalo Slovencem prva društva, ki so se ukvarjala tako s političnimi problemi kot s kulturno dejavnostjo. Slovenci so dobili tudi svoj periodični tisk. Začetek parlamentarizma jih zato zalogi že opremljene vsaj s spominom na attribute, ki naj bi odločilno vplivali na krepitev narodne zavesti, na rast dotlej neuke množice v idejno dovolj podprto skupino bojevnikov za »slovensko reč«. Samo gibanje pri Slovencih ni dovolj demokratično, saj ne prodre v najširše plasti in je le privilegij takomenovanih srednjih slojev. Delavski razred pa ni odločilen političen dejavnik; tudi pri Italijanih ne.

Znotraj slovenskega gibanja, ki ga vodi mlada slovenska buržoazija, se v šestdesetih

»Umni gospodar« (1863—1865) prvi slovenski časnik na Goriškem

letih razlikujeta po svoji tvornosti in učinkih dve razdobji. Prvo je čitalniško, v katerem se ustanavljajo bralna društva — »čitalnice« kot izhodišča duhovne pa tudi politične prebuje. Na tako pridobljenih izhodiščih temelji doba taborov, velikih masovnih zborovanj, ki z izrazito političnimi zahtevami predstavljajo slovenski narodni program pred najširšim avditorijem. Konec šestdesetih let se pojavi tudi prvo politično društvo primorskih Slovencev in prva ideološka nesoglasja znotraj slovenskega tabora, ki prinesejo prvo ločitev na klerikalne in liberalne. Tedaj se kljub neuresničevanju temeljni program konkretizira v številnih akcijah manjšega dometa, ki zadevajo gospodarsko in socialno problematiko, kulturna in prosvetna prizadevanja itd. Tako potekajoče slovensko gibanje je zrcalo avstrijskih razmer v dobi konstitucionalizma, ko doživi monarhija v desetletju zanimivo in odločilno preobrazbo. Tja do leta 1865 sledimo Scherlingovemu sistemu konstitucionalnega absolutizma s poudarkom na centralistični ureditvi države z nemško nadvlado. Sledilo je obdobje Belcredijevega konservativnega vladanja, za časa katerega pride do porazov Avstrije v boju s Prusijo in Italijo ter do pregovorov z Madžari, ki so nato privedli do dualizma (1867) in po presledku prinesli tja

do 1879 vlado avstrijsko-nemške liberalne buržoazije. Pravzaprav je desetletje nemirno in krizno ter se položaj umiri znotraj in zunaj monarhije šele tam blizu leta 1871. Odmev teh razmer je na Primorskem očiten, tako pri Slovencih kot Italijanah.

V obravnavanem času je še najbolj učinkovito delovanje Slovencev v najbolj slovenski deželi Avstrijskega Primorja, v Goriško-Gradiščanski. Prve volitve v ustavnem obdobju leta 1861 potekajo v mirnem predvolilnem delovanju. Tu ne gre za to, da bi si neka slovenska stranka zagotovila v deželni zboru kar največ mest. Med izvoljenimi na slovenski strani niso vsi, ki bi jih opredelili kot odločne Slovence, njih nastopanje je zato dokaj heterogeno, bolj »deželsko« kot »narodno«. Že na tretji seji deželnega zbora aprila 1861 imamo na Goriškem prvo javno, v okviru neke upravne institucije predstavljeno razpravo o mestu slovenskega jezika, ko je duhovnik J. F. Kaffol zastavil vprašanje rabe slovenskega jezika v deželni zboru. To vprašanje, ki je razvnelo duhove deželnih poslancev, ni bilo nikoli za Slovence rešeno na zadovoljiv način, prinašalo pa je občasne spore v deželno hišo in Slovencem komaj dajalo zadoščenje ob določenih priložnostih. Reakcija italijanskih klopi je kajpak pokazala na njih različen sestav, ki je šel od liberalnega tja do avstrijakantsko pomirljivega. Reči moramo, da sta obe glavni skupini Slovence tolerantno spremljali, zlasti tiste s podeželja, položaj pa se je znatno spremenil, ko je šlo za vprašanja goriških meščanov slovenske narodnosti. Gorica je bila po mnenju Italijanov njih izključna domena in so bili Slovenci v mestu zgolj prišleki. Tako stališče je bilo jedro spora tudi v kasnejših desetletjih. Premalo odločen nastop Slovencev v deželni zboru za rabo svojega jezika je prispeval k odločnosti Italijanov. Razmere se niso spremenile niti leta 1867, ko je bil deželni zbor izvoljen po spremenjenem volilnem zakonu, ki naj bi Slovincem prinesel tri nove mandate, a še vedno ne večine. Spremembo volilnega zakona za goriško-gradiščansko deželo je hotela vlada zato, da bi si pridobila Slovence proti čedalje ostrejšim nastopom italijanske strani.

Goriški deželni zbor je bil torej arena soočanj obeh deželnih narodnosti. Tak položaj je dobil zlasti po svoji prenovitvi leta 1867, ko so Slovenci dobili nove moči, ki so tu, podobno kot italijanski poslanci prejšnjega sklica, zastavljali vprašanja splošne slovenske politike kot na primer interpelacijo za enakopravnost slovenskega jezika (1. 10. 1868), ali leto dni zatem predstavljeno inter-

pelacijo za združitev vseh slovenskih pokrajin v eno upravno telo. Slednja interpelacija je kajpak naletela na odpor Italijanov, ker je projekt »združene Slovenije« vseboval tudi goriško deželo, dasiravno ni nikjer preciziral, katera ozemlja goriško-gradiščanske dežele bi sodila k načrtovani upravni enoti. Še preden je po uvedbi dualizma »združena Slovenija« znova v zelo masovni zahtevi prišla na dnevni red slovenske politike, so Slovenci v deželni zboru leta 1865 postavili zahtevo po tem, da se izrazito italijanskega političnega okraja Gradišča ob Soči izločijo slovenske občine in priključijo goriškemu političnemu okraju. Tako združevanje slovenskih delov dežele se ni nikoli izvršilo, imelo pa bi nedvomno pomen za slovenske razmere v deželi. Na tretjih deželnih volitvah leta 1870 so Slovenci nastopali že ločeno kot konservativci in kot predstavniki liberalnega političnega društva »Soča«, ki je imelo svoj sedež v Gorici. Tak ločeni nastop pa seveda ni negativno vplival na ustaljeno razmerje sil med Italijani in Slovenci. Prihod novih radikalnih slovenskih moči pa je v tretjem sklicu (od leta 1870 dalje) znova zaostрил zahtevo po rabi slovenskega jezika v zboru. Deželni zbor je bil vsekakor zanimiv barogram vzdušja v razmerju med obema deželnima narodoma, ki je sicer skušalo ohranjevati ali pa celo le aludirati na nekdanje sožitje, prinašalo pa je tudi občasne zaostritve, ki pa v odkrit spopad tedaj niso privedle.

Druga izhodišča političnega delovanja Slovencev so bile čitalnice, bralna društva, ki jih je na Goriškem do leta 1869 delovalo 16. Tako trdne organizacije Italijani na podeželju niso imeli, izjema je bila Gorica. Ustanovitev slovenske čitalnice v Gorici jeseni leta 1862 je pri tedanjem goriškem županu Mels Colloredu zbudila pomislek, da bi slovensko društvo postalo lahko kal za zdrahe.⁹ Mestni svet v Gorici Slovincem ni bil naklonjen. Namen Slovencev, da bi tudi v njem dobili mesto, se ni ne tedaj, ne kasneje uresničil, saj so Italijani proti Slovincem združeno nastopali z goriškimi Nemci, pomembnim gospodarskim činiteljem v deželi. Mestni svet je tako kot italijanski klub deželnega zbora predstavljal sliko političnih misli goriških Italijanov, tu so bili zastopani predstavniki aneksionističnega »partita d'azione«, ki je po mnenju zgodovinarja Cossarja¹⁰ obstajal v Gorici že pred letom 1859, potem zmerni liberalci ter konservativni avstrijakanti, ki so se kazali Slovincem dovolj naklonjeni v sporu s protidržavno dejavnostjo »italianissimov«. Iz teh sporov so kaj koristnega potegnili tudi Slovenci kot na primer

Glavni državni Zbor!

Vseje državni in vsakomur se je prbrati pravičija in krotka, mihi da se pravičija
anala gimnazije v Rimu v gimnazije naše

Ta pravičija je bila najbrž ena iz naših redovnih, a ker nam je nas, ker nam
Labi svojega vol. hater Laba.

Mi smo pa vsi istih gimnazij in tako pravičija in vsakomur se je
V napreduje Labi svojih lahke gimnazije, mi pa nimamo nič. Nisi pravičija
ni samo k vzrednih in na teden, mi se moramo tudi učiti naše. Lahom je
po poslovoljno učiti se naš jezik. Tudi tedaj razprava in osti ni.

Če se da se pravičija učiti gimnazije v Rimu, da razprava gimnazije
je ni samo v letu nekaterih pravičije hater. Mi predlo naj se, ne samo, na
hater Laba, ampak tudi na hater Slovenom.

Če tudi pravičija pravičija. Glavni Zbor naj izloči gimnazije naše
razprava, da tudi mi po človeku 19 hater jih postav razprava svoje
pravičija!

V Smarje / Morče / 30. Marca 1868

Jožef Štaber

Štaman

+ Janes Gerdina, razpisnik

+ Janes Germanis, kjučar

+ Simon Vuk, kjučar

v. m. Eduard Grosjoman

2746
A.H. prais: 29. April 1868.

Protest vasi Smarje pri
Kopru zoper prošnjo istr-
skih Italijanov, da bi vla-
da nemško gimnazijo v
Pazinu spremenila v itall-
jansko (30. 3. 1868)

mesečnik v slovenskem jeziku »Umni gospodar«, ki je izhajal kot strokovno glasilo. Kmetijske družbe in je prinašal tudi politične prispevke. Slednja vsebinska popestritev je po poldrugetnem izhajanju pripomogla k prenehanju izhajanja.

Drugi slovenski časnik šestdesetih let na Goriškem pa je nastal iz vladnih pobud, saj je tržaški namestnik Kellersperg predlagal ministrskemu predsedniku Belcrediju list v slovanskem jeziku, ki pa naj bi bil odvisen od vlade;¹¹ podoben list je izhajal v Trstu že desetletje, in sicer »Osservatore Triesti-

no«. Tako je pričel izhajati tednik »Domovina«, ki je bil v svojem času edini periodični tisk na Goriškem s politično vsebino, goriški Italijani so se mogli zatekati k tržaškim listom. List je bil konservativen in v stalni polemiki z osrednjimi slovenskimi liberalnimi glasili.

Izida »Domovine« nikakor ne moremo razumeti kot favoriziranje Slovencev, pač pa bolj kot poskus nevtralizacije italijanskih nastopov. Vlada bi se lahko ob mnogih priložnostih pokazala Slovincem naklonjena, a je hotela vztrajati pri vzdrževanju ravnovesja.

Tako je dovolila veliki slovenski politični miting pri Šempasu z 10.000 prisotnimi udeleženci, a so morali udeleženci, ki so prihajali iz Gorice, hoditi po določeni in zastraženi poti in je sploh ta prva masovna politična manifestacija na Goriškem sprožila skoraj pravo vojno stanje. Slednji ukrep oblasti je predvidevali možnost spopada med Italijani in udeleženci tabora. Prišli smo namreč že v tisti čas, ko se je razmerje med Italijani in Slovenci kazalo tudi že na fizičnih obračunih, kot je bil na primer tisti na veliko noč leta 1868 v Solkanu. Iredentizem oziroma protiavtstrijsko zadržanje goriških Italijanov je dobilo namreč s približanjem Italije leta 1866 agresivnejše oblike. Hkrati pa je slovenska politična miselnost, ki jo je preveval tudi protiitalijanski duh, prehajala med ljudstvo. To so zlasti dokazovali štirje veliki tabori, ki so bili na Goriškem med leti 1868 do 1870 s poglobitnimi zahtevami za enakopravnost slovenskega jezika in za združitev vseh Slovencev v enotno politično upravno telo. Morda ne bo nezanimivo vedeti, da se je slovenski, od vlade podpirani časnik »Domovina« tej zamisli spočetka upiral, češ da bo izzvala nasprotovanje Italijanov. Italijani so seveda v resnici nanjo reagirali in kot protitež predlogu postavljati zahtevo po tesnejši upravni združitvi vseh treh primorskih dežel, kjer so računali na svojo številčno premoč. Proti koncu šestdesetih let se odnosi zaostrejejo. Slovenci računajo, da jih bo vlada zaradi njih zvestobe nagradila z uresničitvijo neuslišanih zahtev. V spore vsekakor posega vlada, ki Slovincem marsikaj zagotavlja, istočasno pa Italijanom ne jemlje že tradicionalne predominacije v javnosti.

Nekateri vidiki razmer, ki smo jih spoznali na Goriškem, imajo tudi svojo tržaško inačico. Če začnemo pri tržaškem mestnem svetu, potem seveda o kakih analogijah z goriškimi razmerami v resnici ne moremo govoriti. Tržaški mestni svet se drugače voli, v njega lahko voli sicer tudi pretežno s Slovenci naseljena tržaška okolica, ki pa tedaj še uspe v celoti s svojimi kandidati. Bolj kot za politične pravice se redki Slovenci v mestnem svetu potegujejo za upravno in gospodarsko problematiko okoliša, ki ga tu zastopajo. Ko so leta 1869 Slovenci dobili 6 mandatov, je revizija štetja uničila uspeh.

Politično gibanje tržaških Slovencev se je v začetku osredotočilo v tržaški čitalnici, ustanovljeni na začetku leta 1861, ki je bila prvo slovensko društvo v ustanovnem obdobju, ustanovljeno pri Slovencih sploh. Že od samega začetka je policijsko poročilo pripisalo društvu, da ima namen »zajeziti itali-

janski element, ki postaja vedno močnejši, in poleg tega olajšati krajevnim Slovanom izvajanje njihovih političnih pravic.«¹² Tako so iz čitalnice prihajale posamezne kandidate za mestni svet in druge pobude. Čitalnica pa seveda ni segla izven svojega socialnega kroga, da bi mogla, s primernim delovanjem preprečiti poitalijančevanje množice doseljencev iz slovenskega zaledja. Pravzaprav ima slovensko gibanje v Trstu dve žarišči, poleg čitalnice še neformalna prizadevanja Slovencev iz okolice, ki so se shajali na soseskah in zborih županov sosesk. Tak zbor županov okolice je leta 1862 sprožil zamisel o odcepitvi okolice od mesta in ustanovitve samostojne občine za okolico. Zahteva je zlasti kasneje postajala zelo pogostna, vendar ni bila uresničena, kazala pa je na oster odnos med okolico in tržaškim magistratom.

Tako neizrazito politično gibanje na Tržaškem je doživelo svoj prvi prelom leta 1868, ko se z vzponom kmečkih čitalnic tržaške okolice pričinja novo razdobje. Popolnosti slike razmer pred tem letom lahko zasluži še podatek o tržaškem slovenskem tisku. Tako izhajata leta 1866 »Ilirski Primorjan« in »Tržaški ljudomil«, prvi se nadaljuje kasneje do leta 1869 kot »Primorec« in »Slovenski Primorec«. Ta list, ki vladi ni bil po volji, je liberalno usmerjeni branilec slovenskih pravic do Trsta.

Razvoju razmer z letom 1868 je v znatni meri pripomogel temeljni zakon o pravici združevanja od 15. novembra 1867. Zakon je pognal v življenje tudi na italijanski strani »Società di Progresso« (5. 5. 1868), ki svojega razmerja do Slovencev v Trstu ni mogla skriti že od svojega nastanka dalje, ko je zahtevala ukinitve vojaške brambovske formacije slovenskih okoličanov, češ da svoje redarske službe ne opravlja na zadovoljiv način. Okoliški bataljon je bila formacija brambovskega značaja, ki je delovala v Trstu že vsa desetletja od Napoleonovih vojn dalje.

Od poletja 1868 kar po vrsti nastajajo čitalnice v tržaški okolici. Nastanek prve v Rojanu pa se ujema s sporom v vrstah Italijanov glede kompetenc šolskih organov v zvezi z izvajanjem novega državnega zakona o šolstvu. Nemirno gibanje je povzročila »Società di progresso« ter je imelo izrazit protidržavni značaj. Demonstracija se je nato obrnila tudi proti okoliščanskemu bataljonu in tržaškim slovenskim okoličanom. V nekajdnevnih nemirih med 10. in 13. julijem sta bila ubita dva bolj ali manj slučajna udeleženca. Nemiri pa so nato v končni fazi prinesli odstranitev cesarskega namestnika, za-

menjavo dveh policijskih uradnikov in kar je tržaške Slovence najhuje prizadelo, razpust brambovskega bataljona. Nemir kot odgovor na nenadno razgibanost slovenske okolice se je potem prikazal pri odstranitvi oziroma premestitvi nekaterih voditeljev slovenskega gibanja iz Trsta, ukinitvi edinega slovenskega lista v Trstu (»Primorec«), reviziji volitev leta 1869, osebnih obračunavanja, prepovedi javne rabe slovenske narodne zastave itd. Okolica pa je nadaljevala s svojo prebujajo in političnim delovanjem. Iz tega sklopa akcij omenimo sestanek 22. oktobra 1868 v rojanski čitalnici, na katerem so zaupniki slovenskih okoličanov zahtevali tudi ločitev mesta od okolice. Leta 1869 so tržaški okoličani pripravljali svoj tabor, na katerem naj bi poleg poglobitve zahteve po »združeni Sloveniji« ter enakopravni uporabi slovenskega jezika tudi večje kompetence okolice v razmerju do mesta. Oblast tabora na zahtevo tržaškega magistrata ni dovolila, zato so se Tržačani slovenskega rodu udeležili tabora na ozemlju goriške dežele pri Sežani naslednje leto. Poleg čitalnic so hoteli tržaški Slovenci leta 1869 ustanoviti telovadno društvo »Sokol« in delavsko društvo »Čebela«, ustanovitev je oblast prepovedala in Slovenci so morali počakati 10 let, da so bila v Trstu ustanovljena sorodna društva.

V Trstu je potemtakem vzpon slovenskega gibanja z letom 1868 deloval vznemirljavo na italijanski tabor, ki pa v Trstu ni hotel priznati obstoja novega političnega partnerja. Tržaško namestništvo pa je v tesni povezavi z mestnim magistratom reagiralo zelo korenito, da je že v kali odstranilo možnosti nesporazumov z Italijani. Slovenskim okoličanom zelo neugodno pa je posegal tudi tržaški svet, ki je pripravljial kot odgovor na slovenske zahteve po ločitvi okolice nov načrt mestne upravne porazdelitve, ki je bil Slovincem še bolj neugoden. Slabi odnosi z občinsko upravo in mestne volitve so tržaške Slovence privedle do misli o ustanovitvi lastnega političnega društva, ki ga je nato od leta 1874 pol stoletja predstavljala »Edinost« z glasilom istega imena.

Zopet posebno sliko ponuja Istra. V tem kratkem zapisu se ne bomo dotikali splošnih istrskih razmer, temveč le delovanja tamkajšnjih Slovencev, ki naj bi jih bilo tedaj okoli 30.000. Niti Slovenci niti Hrvati niso tu živeli kompaktno, vpliv Italijanov kot socialno močnejšega partnerja je bil očiten ne le pri organih deželne oblasti, marveč tudi po občinah. Slovenci kot tudi Hrvati so živeli v popolni gospodarski odvisnosti od

176

Slavnost s. H. policijske k. d. v. Trsta!

*V nedeljo dne 6. Decembra 1868
ko imela Nemška Čitalnica v Rojani
glavni zbor /javnostni skupščini/.
Predsednik se boje nekakšne prisilne odločbe
in popravil se bo s. j. pravil. Zbor se zbore
v Rojani v Čitalnici ob 4 popoldne.
v Rojani 29. Novembra 1868.*

za Dobra

Igor Zor

I. Zor predsednik čitalnice v Rojani najavlja (29. 11. 1968) pri policijskemu načelstvu v Trstu redni občni zbor rojanske čitalnice

Italijanov, kar je seveda vplivalo tudi na kulturne razmere. Začetki narodne prebujajo so vidni že od šestdesetih let, vendar je pot do enakopravne veljave obeh deželnih jezikov težja kot na primer na Goriškem, zlasti ker je bil poreški deželni zbor trdno v italijanskih rokah. Svoj odnos do istrskih Slovanov je deželni zbor pokazal z upravno spremembo leta 1869, ko je združil istrske občine in tako okrepil moč Italijanov. Ta reforma se je ujemala s šolsko, ki je predajala pouk iz cerkvenih v prosvetne roke. Pred tem so duhovniki v narodnem jeziku skrbeli za pouk ljudstva. Sploh pa je v Istri pravduhovščini pripadla pomembna buditeljska naloga, kar nam potrjujejo tudi uradna poročila ob volitvah leta 1861. Iz njenih vrst so vstajali tudi prvi voditelji istrskih Slovencev. Duhovniki so sem prihajali iz osrednje Slovenije, ki seveda ni bila gluha za prizadevanje Istranov. Goriški list »Domovina« se jim je tudi ponujal kot njihovo glasilo in velik je bil nanje vpliv slovenskega gibanja v Trstu zlasti od leta 1868 dalje.

Istra tudi ni bila gluha za čitalniško gibanje, ki je v svojem slovenskem delu dobilo svojo prvo čitalnico v Jelšanah (1867), potem v Dekanih pri Koprju (1869) in Boljuncu. Taborskemu gibanju pa so se pridružili s pridružitvijo tabora v Kubedu (1870), kjer so tudi postavili zahtevo po združeni Sloveniji oziroma, da se istrski Slovenci upravno pridružijo ostalim Slovincem. Tem akcijam istrskih Slovencev, ki so potekale neodvisno od prizadevanj istrskih Hrvatov, je v znat-

ni meri botrovala bližina Trsta, ki je tudi kasneje v Istri z društvom »Edinost« odigral pomembno vlogo.

Odnos Italijanov do istrskih Slovanov je bil že leta 1848 izrazito asimilatorski. Narava tega odnosa se ni menjala tudi v ustavnem obdobju. Tako je tržaški namestnik Burger pisal ministrskemu predsedniku Schmerlingu maja 1861, da Italijani »s strastjo nastopajo proti Slovanom in jim ne priznavajo narodnostne in jezikovne enakopravnosti,«¹³ pa tudi istrsko kmečko prebivalstvo se razlikuje od goriškega, ki je narodnostno bolj zavedno in aktivno. Pojav čitalnic in taborov na Primorskem je bolj kot kdajkoli prej izzval tudi vodstvo istrskih Italijanov k budnosti, k še bolj odprtemu narodnostnemu boju.

Preostane nam še beseda o Slovencih, ki so od leta 1420—1797 živeli v beneški republiki in bili z državno mejo ločeni od ostalih, ki so živeli v avstrijskem cesarstvu.¹⁴ Padec beneške republike in mirovni sporazum po Napoleonu jih je pripeljal v Avstrijo. Upravno niso bili priključeni nobeni od starih avstrijskih pokrajin, temveč so živeli ločeno, obžaljujoč čase pod Benetkami. Zato so pri njih leta 1848 odmevala gesla italijanske revolucije, ker so v snujoči se Italiji videli naslednico Benetk. Nezadovoljstvo z avstrijsko oblastjo je temeljilo v ukinitvi nekdanjih privilegijev, ki so jih uživali Slovenci ob Nadiži in Teru kot mejaši beneške republike. Od petdesetih let dalje se močno večja zanimanje slovenskega tiska za razmere pri Slovencih na Beneškem, pa tudi pri njih se pojavljajo posamezniki, ki dopisujejo v slovensko časopisje tistega časa. O kakem gibanju, ki bi presegalo prizadevanja redkih posameznikov v Slovenski Benečiji, ne moremo govoriti. Po drugi strani pa tudi iz centra slovenskih političnih dogajanj pa tudi iz Benečanom najbližje slovenske dežele — Goriške ni prihajalo pobud, ki bi jih skušale vključiti v slovenski prostor in slovensko javno življenje. Nekaj več zanimanja je zbudila vojna leta 1866, ko so zopet posamezniki predstavljali slovenskemu svetu problematiko Slovencev v beneško-lombardskem kraljestvu v zvezi z avstrijskimi vojaškimi neuspehi in predvidevanji da postane tudi beneško-lombardsko kraljestvo del italijanske države. Te skromne akcije kajpak niso imele uspeha, saj so se tudi ob plebiscitu oktobra 1866 Slovenci odzvali skoraj stoodstotno za Italijo in je priključitvi izrekel svoj »ne« le en glasovalec v šentlenarski občini.¹⁵ Mlada Italija je tako požela poln uspeh proti konservativno ustrojeni monarhiji, dasiravno so

prav pri Benečanih bolj kot drugo odločali spomini na preteklost. Ideja o »združeni Sloveniji« je tako doživela svoj prvi udarec. V Beneški Sloveniji si je nova oblast prizadevala za skorajšnjo vključitev tega področja v italijansko družbo, pri čemer seveda ni pomislila na delovanje nekdanje beneške republike.

V Avstrijskem Primorju so šestdeseta leta politično razgibano obdobje pa naj govorimo o razmerah pri Slovencih ali Italijanah; razmerja med političnima gibanjima, ki smo jim priča, ponujajo le malo stičišč. Oba naroda si izgrajujeta lastna pota in vztrajata pri napetosti odnosov kot edini možni obliki sožitja.

OPOMBE

1. Prebrano v izvlečku na 5. zasedanju jugoslovansko-italijanske komisije za zgodovino v Sarajevu (22.—24. 4. 1976). Objavljeno v: Goriški letnik 4/5, 1977/78, str. 35—49 pod naslovom »O razmerju med slovenskim in italijanskim političnim gibanjem na Goriškem in v Trstu v letih 1848—1849«.
2. Diskusijski poseg prof. dr. Janka Pleterskega o zadržanju Beneških Slovencev v letu 1848 in primerjava z uporom v Grblju v Boki Kotorski prav tako leta 1848.
3. Na primer: G. Quarantotti, *Le origini storiche della lotta nazionale a Trieste e nell'Istria* Archivio Veneto, 58-59/1956, 171—194.
4. F. Zwitter, *Slovensko politično gibanje*. V: Slovensko Primorje in Istra. Beograd 1953, 100.
5. V. Melik, *O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861—1918*. ZČ, 24/1970, 47.
6. B. Marušič, *Razvoj političnega življenja goriških Slovencev od uvedbe ustavnega življenja do prvega političnega razkola*. ZČ, 23/1969, 1—30, 211 do 256.
7. S. Pahor, *Nastanek in vzpon kmečkih čitalnic v tržaški okolici 1863—1869*. Jadranski koledar 1968, 123.
8. B. Milanović, *Hrvatski narodni preporek u Istri*. I, Pazin 1967, 257.
9. I. Beuc, *Istarske studije*. Zagreb 1975, 52—63.
10. Arhiv Slovenije, Ljubljana, Arhiv namestništva v Trstu, mikrofilmski posnetki, 130/111-2.
11. R. M. Cossar, *Gorizia ottocentesca*. Il cinquantanove. *Rassegna storica del Risorgimento*, 21/1934, fasc. V, 1120.
12. G. Stefani, *L'Austria e il giornalismo triestino dopo Villafranca*. *Problemi del Risorgimento Triestino*. Trieste 1953, 180—182.
13. S. Pahor, *Ustanovitev političnega društva »Edinost« in prvo desetletje njegovega obstoja*. Jadranski koledar 1975, 164.
14. S. Pahor, *Prebujanje slovenske narodne zavesti*. Prosvetni zbornik 1868—1968. Trst 1970, 13—14.
15. J. Kramar, *Prvi tabor v Istri*. Koper 1970, 66.
16. V. Melik, *Beneški Slovenci 1797—1866*. Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. 1975, 472—478.
17. V. Melik, *Gli Sloveni della Benecia 1797—1918*. La storia della Slavia Italiana, San Pietro al Natosone-Trieste 1978, 103—117.
18. B. Marušič, *Stoletnica plebiscita v Beneški Sloveniji*. Goriška srečanja, 1/1966, št. 4, 37.